

Shahid Beheshti University
Faculty of Literature and Human Sciences
Department of History

Journal of History of Iran
Vol 16, No 2, Autumn & Winter 2023
ISSN: 2008-7357 E-ISSN: 2588-6916

DOI: <https://doi.org/10.48308/irhj.2023.232222.1249>

Research Paper

The Challenge of Protecting the Citadel of Islam in the Iranian and Ottoman Constitutions (Emphasizing the Approach of Agha Najafi Qochani)

Yousof Heydarnezhad

PhD candidate in History of Islam, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: headarnejad.y@ut.ac.ir

Received: 2023/07/05 PP 131-151 Accepted: 2023/10/21

Abstract

In the late 19th and early 20th centuries, Iran and the Ottoman Empire witnessed political movements triggered by the weakening of social solidarity, mainly due to the changes in the external and internal conditions of the Islamic world and a long period of political and social processes. From this point of view, the theologians (*ulema*) in both countries began their theoretical and practical activities to preserve and stabilize their societies. Among these scholars were the *ulema* of Najaf, who played a significant role in the development of new concepts and the transmission of ideas between the two countries due to their residence on Ottoman soil and their strong cultural ties with Iran. One of these *ulema* was Agha Najafi Quchani, a disciple of Akhund Khorasani and one of the defenders of his principled approach to the constitution. This article attempts to examine Aghanajafi Quchani's approach to the challenges of maintaining social solidarity and protecting the citadel of Islam (*Beyze-ye Islam*) in the Iranian and Ottoman constitutions. The article argues that in Agha Najafi's view, the four main components of constitutionalism, collective rationality, moral freedom and social equality were the basis for the maintenance of social solidarity and the protection of the citadel of Islam. This article was written using a documentary research method and it is based on Durkheim's theory of social solidarity.

Keywords: Agha Najafi Quchani, Ottoman constitution, The citadel of Islam (*Beyze-ye Islam*), Iranian constitution, Akhund Khorasani, Social solidarity.

Citation: Heydarnezhad, Yousof. 2023. *The Challenge of Protecting the Citadel of Islam in the Iranian and Ottoman Constitutions (Emphasizing the Approach of Agha Najafi Qochani)*, Journal of History of Iran, Autumn and Winter, Vol 16, No 2, PP 131-151.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Introduction 350

The late 19th and early 20th centuries witnessed the constitutional movement in Iran and the Ottoman Empire, occurring in close succession. The initial constitutional period of the Ottoman Empire lasted from December 23, 1876, to February 14, 1878. It was driven by the young Ottomans' desire to establish a European-style constitution. The process involved the removal of Abdul Aziz I and the accession of Abdul Hamid II, who then suppressed the constitutionalists. However, a second wave of constitutionalism commenced in 1908 with the leadership of Jam'iyat-i Ittihad va Taraqqi (the Committee of Union and Progress), leading to the Sultan's acceptance. The constitutional movement gained momentum in Iran in 1905 with Muzaffaruddin Shah's endorsement. Nevertheless, Mohammad Ali Shah dissolved the parliament in 1908, triggering widespread riots and the eventual conquest of Tehran.

These movements share remarkable parallels and underpinnings, creating a sense of interconnectedness in our historical narrative. The origins of Iran's constitutional movement can be traced back to the Ottoman sphere, with fundamental concepts spreading from the Ottoman Empire to Iran. The common intellectual influences of European origin further unite these movements. One notable similarity is the challenge to social solidarity, aligning with Durkheim's delineation of social solidarity as based on the division of labor in different societies. In both Iran and the Ottoman Empire, the emergence of new thinkers and social classes influenced by Europe was a pivotal factor in the constitutional movements. This shared history underscores the need for a thorough examination of the significant social transformations within the constitutional framework. The urgency of historical analysis is clear, as the alteration of the pattern of social solidarity in both territories was a catalyst for the emergence of constitutionalism, a journey shared by us all.

Materials and Methods

According to Durkheim's definition, division of labor is the primary basis of social solidarity in various societies. In Durkheim's hypothesis, human societies are separated into mechanical and organic categories. Mechanical societies have family solidarity and kinship; in organic societies, solidarity is a division of labor due to the distinction between individuals. In the Iranian and Ottoman constitutional movements, one of the leading and significant issues was the emergence of new thinkers and new social classes influenced by Europe. Therefore, studying the significant social changes that occurred in the

constitutional text seems critical and necessary. Changing the pattern of social solidarity in Iran and the Ottoman Empire was one of the factors leading to constitutionalism.

Meanwhile, the scholars of Najaf were a significant class in the Iranian and Ottoman constitutional movements, playing a crucial role in accelerating the movement. Their presence in the Ottoman soil and their strong cultural connections with Iran allowed them to have a comprehensive understanding of the social changes in the two nations. Therefore, understanding the perspectives of Najaf scholars on the concept of constitutionalism and its foundations can guide us in adapting the model of social solidarity in the Iranian and Ottoman constitutional movements. Aghanajafi Quchani, an active thinker who has left significant works in the field of science and practice, is one of the scholars who has had a profound influence on the development of Najaf's thinking and its transfer to Iran. Hence, it is essential to explore the ideas proposed by Najaf scholars, including Aghanajafi Quchani, to foster social solidarity, and to identify the main source of these ideas.

Results and Discussion, 500

From the era of Naseruddin Shah, the neglect of the political structure towards the educated class caused the migration of a large number of Iranian elites and intellectuals to the Ottoman Empire. This migration, led by scholars and intellectuals, resulted in the creation of a nucleus of journalists and freedom fighters in Istanbul. The first influential newspaper of the immigrants, Akhtar, was published in 1875. Another significant newspaper, Shams, was established in Istanbul and played a crucial role in transferring the concepts of constitutionalism from the Ottoman and Europe to the scholars of Najaf and Iran.

Meanwhile, Aghanajafi Quchani was one of the prominent students of Akhund Khorasani in Najaf and was greatly influenced by him. His presence in Iraq during the constitutional era caused his view of events to become broader and to find a comprehensive and transnational dimension. This approach is critical in his common understanding of the social problems of Iraq (under Ottoman influence) and the analysis of Iranian society in the constitutional era. On the other hand, Aghanajafi is considered one of the commentators on Khorasani Mukhtar's ideas on constitutionalism. This issue is well reflected in his policy book.

On the other hand, his chronicling of Iraqi society in his journey to the East

shows his critical view of the constitutional events in Iran and the Ottoman Empire. From this point of view, Aghanajafi has assumptions about the causes of the weakening of the Iranian and Ottoman social structure, which, in fact, is the narrator of the common understanding of a part of Iranians living in Iraq about constitutionalism. Therefore, to better understanding such trends, we show the concept of social solidarity by comparing the definitions of Shams newspaper and the scholars of Najaf to find its roots and explain the concept in question.

This understanding was related to the constitutional events in Iran and the Ottoman Empire and accelerated social and political developments in these two countries. Thoughts based on reason entered the Islamic world from the West and had a similarity with the fundamental views and the Samarra school regarding the place of reason. These ideas were transmitted without resistance by scholars like Akhund Khorasani. In the Qajar era, tyranny was defined as self-restraint and self-liberation. This concept was used by the scholars and writers of Najaf and it was brought up in an undisguised way in the Ottoman government. The scholars of Najaf not only derived the legitimacy of the constitutional government from Islam, but also emphasized that political and social life should be preserved by the continuation of Islamic traditions and rules. Ignoring these traditions has led to the weakening of social solidarity and cultural instability, and selfish interests have been preferred over merit and divine laws. These issues are attributed to human rationality and commitment.

Conclusion

Since the end of the 19th century, with the intensification of the entry of modern ideas into Iran and the Ottoman Empire, the thinkers of the two nations tried to understand the frameworks of the new concepts. The main goal of the thinkers of the two countries was to organize new concepts of solidarity and social unity in their societies. Despite this, due to the structural and individual barriers within the Iranian and Ottoman governments, revolutionary movements were accompanied by social rebellion and the weakening of the power structure and social solidarity. Among the pioneer thinkers in this field were the scholars of Najaf who, due to their presence on Ottoman soil as an intermediary, played a role in the emergence and understanding of some modern ideas. One of these scholars, Aghanajafi Quchani, was one of the students of Akhund Khorasani and one of the prominent members of the Usuli School of Samarra. Since childhood, he entered the seminary circles of

Iran in Isfahan and then Najaf. During his 20-year stay in Najaf, he combined the intellectual mind and mystical passion, creating amalgams of traditional and modern thoughts. He was present in Najaf during the constitutional process of Iran and the Ottoman Empire and closely witnessed the expansion of the constitutional movement in Iran and the Ottoman Empire.

Therefore, understanding his thoughts on the Constitution can show the transfer of new concepts from the Ottoman to Iran. Among the wide range of his thoughts in this regard, we can mention the concept of the testicle of Islam, which is a narrator of a type of social solidarity. Aghanajafi, like his Ottoman counterparts, including Medhat Pasha and Jalal Nouri, considered political and social tyranny and disregard for Islamic traditions to be the most critical factors in weakening social solidarity or Islam. In this field, he mostly agrees with his teacher, Akhund Khorasani. Therefore, he often expresses his thoughts by explaining the mullah's ideas. He considers the four main components of the Constitution, collective reason, freedom, and equality, to be the basis and basis for the revival and preservation of the testicles of Islam, and based on this, he presents a kind of model of philosophical ethics in the social framework. Based on this, from his point of view, the Constitution has a moral concept that opposes tyranny. From Quchani's point of view, constitutionalism refers to moral restraints and emotional requirements, while tyranny is linked to self-indulgence. Based on this, it is in the restraints of the ego that reason finds room for thinking and can appear in the social field. Therefore, the position of collective reason is higher than the imperfect reason of one person because it is a condition of constitutionalism. Freedom and equality are comprehensible only in certain areas and are seen as an offshoot of intellectual freedom.

دانشگاه شهید بهشتی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

مجله تاریخ ایران

سال ۱۶، شماره ۲، پاییز و زمستان، ۱۴۰۲

شاپا الکترونیکی: 2588-6916 شاپا: 2008-7357

DOI: <https://doi.org/10.48308/irhj.2023.232222.1249>

مقاله پژوهشی

چالش حفظ بیضه اسلام در مشروطه ایران و عثمانی (با تأکید بر رویکرد آقاجفی قوچانی)

۱. یوسف حیدر نژاد

۱. دانشجوی دکتری تاریخ اسلام، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: headarnejad.y@ut.ac.ir

دریافت: ۱۴۰۲/۰۴/۱۴ صص ۱۳۱-۱۵۱ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۲۹

چکیده

در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم میلادی دو کشور ایران و عثمانی شاهد جنبش‌های سیاسی ناشی از تزلزل همبستگی اجتماعی بودند. تزلزل همبستگی اجتماعی در جوامع ایران و عثمانی عمدتاً به دلیل تغییر شرایط بیرونی و درونی جهان اسلام و نتیجه دوره‌ای طولانی از تحولات سیاسی و اجتماعی بود. از این منظر اندیشمندان و علمای دو کشور، در تلاش برای حفظ ثبات در اجتماع خود، فعالیت‌های علمی و عملی را آغاز کردند. از جمله این اندیشمندان علمای نجف بودند که به دلیل قرار گرفتن در خاک عثمانی و داشتن ارتباطات فرهنگی قوی با ایران، در تولید مفاهیم جدید و انتقال اندیشه‌های دو کشور نقش بسزایی داشتند. از زمره این افراد آقاجفی قوچانی بود که از شاگردان و مریدان آخوند خراسانی و از مدافعان نگاه اصولی وی به مشروطه بود. بنابراین، سؤال این پژوهش این است که آقاجفی قوچانی برای ایجاد همبستگی اجتماعی و حفظ بیضه اسلام در مشروطه ایران و عثمانی چه راهکاری را مؤثر می‌دانست؟ مدعا این است که از نظر آقاجفی چهار مؤلفه اصلی مشروطیت، عقلانیت جمعی، حریت اخلاقی و مساوات اجتماعی منشأ تداوم همبستگی اجتماعی یا حفظ بیضه اسلام هستند. این تحقیق با استفاده از شیوه اسنادی و براساس نظریه همبستگی اجتماعی دورکیم تدوین شده است.

واژه‌های کلیدی: آقاجفی قوچانی، مشروطه عثمانی، بیضه اسلام، مشروطه ایرانی، آخوند خراسانی، همبستگی اجتماعی.

استاد: حیدر نژاد، یوسف. ۱۴۰۲. چالش حفظ بیضه اسلام در مشروطه ایران و عثمانی (با تأکید بر رویکرد آقاجفی قوچانی). مجله تاریخ ایران، پاییز و زمستان، سال ۱۶، شماره ۲، ۱۳۱-۱۵۱.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

مقدمه

جنبش مشروطه در ایران و عثمانی با فاصله‌ای اندک از یکدیگر در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم به وقوع پیوست. مشروطه اول عثمانی از ۲۳ دسامبر ۱۸۷۶ تا ۱۴ فوریه ۱۸۷۸ به طول انجامید. پیشاهنگان انقلاب، عثمانیان جوان، خواستار برقراری قانون اساسی مشابه کشورهای اروپایی بودند. روند دستیابی انقلابیون به قانون اساسی با عزل عبدالعزیز اول و جانشینی عبدالحمید دوم همراه شد. سلطان جدید، پس از دستیابی به قدرت، مشروطه خواهان را سرکوب کرد. او در تلاش بود براساس رویکرد اتحاد اسلام و فرضیه خلافت، اصلاحاتی در ساختار قدرت عثمانی ایجاد کند. اما موج دوم مشروطه در ۱۹۰۸ با رهبری جریان جمعیت اتحاد و ترقی شروع شد و سلطان مجبور به پذیرش آن شد. در ایران روند حوادث با سرعت بیشتری اتفاق افتاد. جنبش مشروطه در ایران در سال ۱۹۰۵ با امضای مظفردالدین شاه محقق شد. با وجود این، محمدعلی شاه در سال ۱۹۰۸ مجلس را به توپ بست. این واقعه سبب شورش‌های متعدد در سراسر ایران و در نهایت فتح تهران شد.

تشابهات و اشتراکات فراوانی در دو نهضت فوق قابل ردیابی و کاوش است. ظاهراً ریشه نهضت مشروطه ایران را باید در خاک عثمانی جست. علاوه بر انتقال مفاهیم اصلی جنبش مشروطیت از عثمانی به ایران، به نظر می‌رسد به دلیل آبخورهای فکری یکسان مشروطه در ایران و عثمانی (واقع در اروپا)، فرایند رویدادهای دو نهضت به میزان چشمگیری از یک الگو تبعیت می‌کند. یکی از شباهت‌های دو نهضت چالش همبستگی اجتماعی است. بنا بر تعریف دورکیم، تقسیم کار پایه اصلی همبستگی اجتماعی در جوامع گوناگون است (گیدنز ۱۳۸۷، ۷۵۱). در فرضیه دورکیم جوامع بشری به دو دسته مکانیکی و ارگانیکی تقسیم می‌شوند. جوامع مکانیکی دارای همبستگی خانوادگی و خویشاوندی هستند، حال آن‌که در جوامع ارگانیکی، به دلیل تمایز میان افراد، همبستگی‌ها از جنس تقسیم کار است. در جنبش مشروطه ایران و عثمانی یکی از مسائل اصلی و عمده ظهور اندیشه‌ورزان نوین و طبقات اجتماعی جدید متأثر از اروپا بود. از این رو، به نظر می‌رسد مطالعه تغییرات عمده اجتماعی که در متن مشروطه رخ داد بسیار مهم و ضروری است. تغییر الگوی همبستگی اجتماعی در ایران و عثمانی یکی از عوامل منتج به مشروطیت بود.

در این میان، یکی از طبقات مهم در نهضت مشروطه ایران و عثمانی، علمای نجف بودند که نقش مهمی در تسریع نهضت داشتند. آنان به دلیل حضور در خاک عثمانی و داشتن ارتباطات فرهنگی قوی با ایران تا حد زیادی با تغییرات اجتماعی دو ملت آشنا بودند. از این رو، درک دیدگاه‌های علمای نجف از مفهوم مشروطه و پایه‌های آن می‌تواند ما را به تطبیقی از الگوی همبستگی اجتماعی در دو نهضت

مشروطه ایران و عثمانی رهنمون شود. آقاجغی قوچانی در مقام اندیشه‌ورزی فعال که در میدان علم و عمل آثار مهمی از خود بر جای گذاشته از جمله عالمانی است که در حوزه نجف و تکوین تفکرات آن و انتقال آن به ایران نقش بارزی دارد. بنابراین، باید پرسید علمای نجف و از جمله آقاجغی قوچانی برای ایجاد همبستگی اجتماعی چه ایده‌هایی طرح کردند و منشأ اصلی این ایده‌ها کجا بود؟

پیشینه پژوهش

مقالات و کتب اندکی در باب زندگی و آثار آقاجغی قوچانی نوشته شده است. مجموعه مقالاتی با عنوان یادمان آقاجغی قوچانی در سال ۱۳۸۰ منتشر شد. یکی از مقالات این مجموعه با نام «تحلیل ساختار روایت و شیوه بیان در سیاحت غرب و سیاحت شرق» را می‌توان نوشته‌ای درخور و شایسته دانست. همچنین مقاله‌ای با عنوان «نگاهی به زندگی آقاجغی قوچانی و مزارش» از ایرج امان‌پور قرایی در مجله مشکوه به چاپ رسیده است. مقاله توصیف کوتاهی از زندگی آقاجغی قوچانی و جایگاه مزار وی در شهر قوچان به دست داده است (امان‌پور قرایی، ۱۳۷۴، ۱۷۱-۱۷۵). برت‌گ. فراگنر، نویسنده آلمانی کتاب خاطرات نویسی ایرانیان، بسیار محدود و گذرا به زندگی آقاجغی قوچانی توجه کرده است (فراگنر، ۱۳۷۷، ۹۵-۹۷). غلامرضا جلالی نیز در مقاله کوتاهی با عنوان «سیاحت شرق و غرب» به مرور زندگی آقاجغی بسنده کرده و کمتر به جوانب مهم و اساسی زندگی وی توجه نشان داده است. رمضانعلی شاکری، مصحح آثار قوچانی، در مقدمه و نتیجه‌گیری و ذیلی که بر کتاب سیاحت شرق دارد، دیدگاه جالب توجهی به زندگی قوچانی دارد که ظاهراً منبع اصلی همه آثار و مقالاتی است که بعدها در مورد این فرد به رشته تحریر درآمده است. در این میان مقالاتی نیز در باب گزارش‌های قوچانی از مشروطه و عراق نوشته شده است. یعقوب توکلی مقاله‌ای با عنوان «آقاجغی قوچانی و گزارشی از نخستین اشغال عراق» دارد که درباره گزارش‌های آقاجغی از جنگ جهانی اول و ورود انگلستان به عراق است. همچنین محمود فرجامی مقاله «سیاحت ملیح شرق (نگاهی به طنز انسانی آقاجغی قوچانی)» را در زمینه نگاه انسانی وی تحریر کرده است. قاسم جوادی کوشیده است درک قوچانی از آخوند خراسانی را در مقاله «آخوند خراسانی در نگاه آقاجغی قوچانی» تصویر نماید. در کنار این آثار، مقالاتی با رویکرد تحلیل کارکردی آثار آقاجغی نیز به چشم می‌خورد، از جمله مقالات «کارکرد زیبایی‌شناختی تصاویر هنری در کتاب سیاحت غرب» از محمد غفوری‌فر و «رهیافتی به آداب و تاریخ زیارت امام حسین (علیه السلام) در قرن گذشته با تکیه بر خاطرات آیت‌الله نجفی قوچانی». اغلب این مقالات به صورت توصیفی و به‌منظور شناساندن جنبه‌هایی از زندگی آقاجغی تدوین شده‌اند. لذا تفاوت اساسی آنان با مقاله حاضر در توجه به افکار آقاجغی و رویکرد تطبیقی آن به متفکران مشروطه عثمانی است.

حیات آقاجفی قوچانی

زیست فردی

آقاجفی قوچانی به سال ۱۲۹۵ق در روستای خسرویه قوچان به دنیا آمد. پدرش، سید محمد، نام محمدحسن را بر وی نهاد و چون بسیار به کسب علوم علاقه‌مند بود، از کودکی مشوق وی در تحصیل شد. لذا محمدحسن مقداری از دروس را در مکتب‌خانه روستا فرا گرفت (قوچانی ۱۳۶۲، ۲۶). سپس در سال ۱۳۰۸ق به امر پدر برای ادامه تحصیل در دروس حوزوی راهی قوچان شد (همان، ۴۵). در ادامه این روند، در سال ۱۳۱۱ق به سبزوار و سپس مشهد سفر کرد و در مدرسه‌های دودرب و پریزاد، ادبیات و سطح را تا قوانین فرا گرفت (همان، ۶۰). وی در ۱۳۱۳ق به منظور فراگیری دروس فقه و فلسفه راهی اصفهان شد و توانست از محضر استادان بزرگی همچون ملامحمد کاشی، عبدالکریم گزی، محمدباقر درچه‌ای، آقاجفی اصفهانی و میرزا جهانگیرخان قشقایی استفاده کند (همان، ۸۲). آقاجفی قوچانی در مدت تحصیل در اصفهان زندگی سختی داشت. چنانکه گاه ناچار می‌شد برای امرار معاش، برخی از کتاب‌های خود را به بهای اندک بفروشد. وی پس از چهار سال توقف در اصفهان آهنگ نجف کرد (همان، ۲۱۴).

مرحله دوم و بسیار مهم از زندگی آقاجفی در نجف شکل گرفت. وی در این شهر بسیار به آخوند خراسانی علاقه نشان داد و در جلسات درس او شرکت کرد. ظاهراً این امر در زندگی علمی و تفکر عقلی وی بسیار نمود داشت (همان، ۳۲۴). شریعت اصفهانی و محمدباقر اصطهباناتی نیز از استادان او بودند. آقاجفی در ۳۰ سالگی به درجه اجتهاد رسید. او در نجف از فوت پدرش در قوچان آگاه شد و ناگزیر پس از ۲۰ سال توقف در این شهر، در ۱۳۳۸ق/۱۹۲۰م به ایران آمد (همان، ۶۷۵). و پس از توقیف کوتاه در مشهد، در قوچان رحل اقامت گزید. آقاجفی بیش از ۲۵ سال در مقام فقاہت و حاکمیت شرع شهر قوچان فعال بود. وی سرانجام در شب جمعه ۲۶ ربیع‌الثانی ۱۳۶۳ق/۲۰ مارس ۱۹۴۴م در ۶۸ سالگی در قوچان بدرود حیات گفت (شاکری ۱۳۶۵، ۲۹۶).

آگاهی از زیست اجتماعی آقاجفی به دلیل حیات او در عصر مشروطه و نقش او در این جنبش بسیار مهم و ضروری است. از فقراتی که آقاجفی در کتاب سیاحت شرق آورده است، می‌توان به روحیه حق‌طلبی و حقیقت‌خواهی وی پی برد. نگاه حریت‌خواه و عقل‌گرایانه آقاجفی نیز جالب توجه است. تأکید بر حریت و آزادی انسان در این رویکرد بسیار بارز است. دلالت‌های معنایی حریت در کلام آقاجفی بیشتر به رویکرد توحیدی او و قرائت عقلی وی از دین مربوط است. منشأ اصلی چنین روحیه‌ای در فضای فکری جامعه قرار داشت. دوران قاجار از دو وجه دارای اهمیت است. اول غلبه اندیشه اصولی

بر اخباری در درون شیعه که ثمره آن توجه به مشکلات و مصائب اجتماعی بود. احتمالاً علاقه آقاجانی به تحصیل در دروس حوزوی، با وجود فقر مادی، از همین مسئله ناشی می‌شد. دوم نفوذ تفکر غربی و اندیشه خودبسندگی عقل در جهان اسلام که محافل علمی اسلامی را تحت تأثیر قرار داد. تجمیع این دو نگاه عقل‌گرایانه در محافل علمی دوران قاجار به کار بست اجتماعی عقل یاری رساند. چنانکه با وجود کم‌سوادی پدر آقاجانی، علاقه او به ادامه تحصیل فرزند جالب توجه است. همچنین گونه‌ای از عاقبت‌اندیشی و طلب نام و نشان در این عملکرد پدران دیده می‌شد. چنانکه آقاجانی به دلیل حفظ نام به ادامه تحصیل گرایش یافت، گرچه به‌شخصه کشاورزی را ترجیح می‌داد.

آثار

از آقاجانی آثار قابل توجهی به جا مانده است. وی دعای صباح منسوب به امام علی (ع) را ترجمه و شرح کرده است. این اثر احتمالاً در حوالی سال ۱۳۲۷ق/۱۹۰۹م نوشته شده باشد. کتابی با عنوان *عذر بدتر از گناه* از دیگر آثار آقاجانی است که با انشایی مغلق به زبان عربی و فارسی به مشروطیت ایران می‌پردازد. اثر مشهور آقاجانی، سیاحت شرق، درباره زندگانی او است. وی در این کتاب ضمن شرح ماجرای زندگی خود، از جمله شرح تحصیلاتش در قوچان و مشهد و اصفهان و نجف اشرف تا دریافت اجازه اجتهاد، مباحث و معارف اسلامی را به استناد آیات و روایات با قلمی ساده بیان کرده است. چون آقاجانی در اوایل مشروطیت در عراق بوده، رویدادهای تاریخی و بازتاب نهضت مشروطیت را در عراق، به‌ویژه در نجف، در سیاحت شرق به تفصیل شرح داده است. نکات علمی و مسائل تعلیم و تربیت و تزکیه نفس نیز در این کتاب به چشم می‌خورد. آقاجانی به مسئله معاد توجه خاص داشته و آثاری در این زمینه تحریر نموده، از جمله کتاب *سیاحت غرب* که در کیفیت عالم برزخ است و نگارش آن در ۱۳۵۲ق/۱۹۳۳م پایان یافته است. همچنین وی در رساله‌ای، به دو زبان عربی و فارسی، به مسئله اثبات رجعت پرداخته است. کتاب *شرح و ترجمه رساله تَفَاحِيَةِ ارسطو* از بابا افضل کاشانی از دیگر آثار مهم قوچانی محسوب می‌شود که در سال ۱۳۵۴ق/۱۹۳۵م پایان یافته است. قوچانی در سفرنامه‌نویسی نیز چیره‌دست بوده است. کتاب *سفری کوتاه به آبادی‌های قوچان* از تألیفات او در این زمینه است. وی در این کتاب به اوضاع اجتماعی و اعتقادی روستاییان پرداخته است. از دیگر آثار مهم قوچانی که در این مقاله نیز از آن استفاده شده است، کتاب *حیوه الاسلام فی احوال آیت‌الله الملک العلام*، در شرح حال آخوند ملا محمد کاظم خراسانی است که اکنون با عنوان *سیاست‌نامه قوچانی* نیز شناخته می‌شود. مجموعه آثار آقاجانی نشان‌دهنده دو جنبه اساسی در زندگی وی است: اول نگاه عقلی وی به مسائل اجتماعی که در کتب مرتبط با مشروطه و شرح‌های فلسفی وی تبلور دارد و دوم رویکرد اخلاقی او که در همه آثارش، به‌ویژه سیاحت غرب و

شرق، دیده می‌شود.

ریشه‌های تزلزل همبستگی اجتماعی در ایران و عثمانی

از دوران ناصرالدین شاه بی‌توجهی ساختار سیاسی به طبقه تحصیل کرده موجب مهاجرت شمار کثیری از نخبگان و اندیشمندان ایرانی به عثمانی شد. بر اثر این مهاجرت هسته‌ای از روزنامه‌نگاران و آزادی‌خواهان در استانبول ایجاد شد. اولین روزنامه مهم و تأثیرگذار مهاجران، به نام اختر، در سال ۱۸۷۵م منتشر گردید (ذاکر حسین ۱۳۶۹، ۴۱). از دیگر روزنامه‌های مهمی که باز در استانبول ایجاد شد، روزنامه شمس بود که به مدیریت سید حسن تبریزی، به زبان فارسی، از تاریخ ۸ شعبان ۱۳۲۶ هجری طبع شد. این روزنامه از طرف انجمن سعادت در استانبول فعالیت می‌کرد و نقش بارزی در انتقال مفاهیم مشروطیت از عثمانی و اروپا به علمای نجف و ایران داشت.

در این میان آقاجغی قوچانی از شاگردان برجسته آخوند خراسانی در نجف بود و از وی بسیار تأثیر پذیرفت. حضور وی در عراق در عصر مشروطه سبب شد نگاه او به وقایع گسترده‌تر شود و بُعدی فراگیر و فراملی یابد. این رویکرد در فهم مشترک وی از معضلات اجتماعی عراق (تحت نفوذ عثمانی) و همچنین تحلیل جامعه ایران در عصر مشروطه بسیار حائز اهمیت است. از سویی آقاجغی از شارحان نظریات آخوند خراسانی در زمینه مشروطه به شمار می‌آید. این موضوع در کتاب سیاست‌نامه وی به خوبی بازتاب یافته است. از سوی دیگر وقایع‌نگاری وی از جامعه عراق در سیاحت شرق بیانگر دیدگاه انتقادی وی به حوادث مشروطه در ایران و عثمانی است. از این منظر آقاجغی فرضیاتی در باب علل تزلزل ساختار اجتماعی ایران و عثمانی دارد که در حقیقت روایتگر فهم مشترک بخشی از ایرانیان مقیم عراق در باب مشروطیت است. از این رو، به منظور درک بهتر چنین رویه‌ای تلاش می‌کنیم مفهوم همبستگی اجتماعی را از طریق تطبیق تعاریف روزنامه شمس و علمای نجف نشان دهیم تا علاوه بر تشریح مفهوم مورد نظر به ریشه‌های آن وقوف یابیم.

مقتضیات زمان

یکی از اولین مؤلفه‌هایی که باعث شد همبستگی اجتماعی مسلمانان متزلزل گردد، تغییر شرایط و بسترهای اجتماعی و سیاسی ایران و جهان اسلام بود. دو جامعه ترک و ایرانی به دلیل رویارویی با تمدن نوین اروپا و عدم کشش سنت‌های بومی در برابر ورود اندیشه‌های نوین به سوی تحولاتی پیش رفتند که از دید بزرگان اندیشه اصولی خطری جدی برای بیضه اسلام قلمداد می‌شد (نقیب‌زاده ۱۳۸۳، ۴۲). چنین زمینه‌ای باعث گردید کارگزاری اصلاحات در ایران و عثمانی به خارج از نظام حکومتی منتقل شود

و شرایط برای ایجاد مشروطه فراهم آید (تقی‌زاده ۱۳۶۸، ۵۳). این روند در میان علمای نجف به گونه‌ای درک گردید که مخالفت و ایستادگی در برابر آن را به‌مثابه اضمحلال و انقراض سلطنت اسلامی دانستند (آخوند خراسانی ۱۳۵۲، ۲۰۲). طباطبایی کوشش علمای نجف را به‌منزله درک پیوستگی عرف اجتماعی و شرع دانسته است (جواد طباطبایی ۱۳۸۶، ۵۸۱). ظاهراً زمینه اصلی فهم پیوستگی میان عرف و شرع به اندیشه اصولی حاکم بر حوزه نجف مربوط بود (آبادیان ۱۳۸۸، ۱۶۰). اندیشه اصولی مبلغ رویکرد عقل‌گرایانه به دین و زندگی اجتماعی بود که اوج آن در نگاه آخوند خراسانی به عقل مشاهده می‌شود. امتزاج مسائل فلسفی و عقلانی از ممیزات رایج این نوع نگاه است. شکل‌گیری این مکتب در زیر چتر عثمانی و انتقال اندیشه‌های آن به ایران احتمالاً می‌تواند بازگوکننده آشخوره‌های اولیه تأثرات ایران و عثمانی از یکدیگر باشد. توضیح آنکه شکست‌های نظامی ایران و عثمانی در برابر غرب موجب ایجاد همبستگی و توسعه روابط تجاری میان دو کشور گردید. مسافرت شاهان قاجار به عثمانی و تقویت مراکز تجاری موجب ایجاد هسته‌های نخبگانی ایرانی در شهرهای استانبول و نجف و بغداد گردید. در این میان روشنفکران و طلاب و روحانیون اصلاح‌طلب نیز سهم عمده‌ای در ترویج اندیشه‌های نوین داشتند. این امر در فتوای صریح روحانیون نجف در تقدیس مجلس و ساختار پارلمانی به‌خوبی دیده می‌شود (ایرانسکی ۱۳۵۷، ۳۸، ۴۵، ۱۲۶). از این رو، می‌توان حدس زد که نحوه انتقال ساختار اندیشه مشروطه به استدلال‌های علمای نجف از الگویی نسبتاً ساده، اندیشه مشروطیت در اروپا و مهاجران ایرانی در استانبول، پیروی می‌کرد. با این همه، عوامل زمینه‌ای مانند گسترش تجارت و بازرگانی و تعاملات سیاسی و اداری میان ایران و عثمانی و جهان اسلام و جهان غرب سبب تسریع روند تحولات گردید. اندیشه‌های مبتنی بر عقل‌ا‌زاری که از غرب وارد جهان اسلام شد، شباهت انکارناپذیری با دیدگاه‌های اصولی و مکتب سامرا در باب جایگاه عقل داشت. از این رو حداقل از سوی علمای بزرگی مانند آخوند خراسانی و شاگردان او با کمترین مقاومت روبه‌رو شد. بنابراین، افرادی مانند آقاجفی قوچانی به این درک رسیده بودند که در صورت نداشتن عنصری بدیل در جهان اسلام که بتواند دو جهان سنت و مدرن را به یکدیگر پیوند زند، اضمحلال کیان اسلام و در پی آن همبستگی اجتماعی (بیضه اسلام) قطعی خواهد بود.

استبداد

در نگاه علمای نجف، دومین مؤلفه تأثیرگذار بر همبستگی اجتماعی ایران و عثمانی استبداد بود. بنا بر تعریف آقاجفی استبداد عبارت بود از یله و رها بودن نفس در مقتضیات خود (قوچانی ۱۳۹۳، ۱۶۷). همان‌طور که مشخص است، این تعریف بیشتر ثمره تلفیق نگاه عقلی و فلسفی با اخلاق صوفیانه در

عصر قاجار در قالب مکتب سامرا و اندیشه اصولی است. چنین نگاهی به استبداد در میان نویسندگان روزنامه شمس نیز دیده می‌شود که نقش بسزایی در انتقال مفاهیم به حوزه نجف داشتند. از جمله در مقاله‌ای از نویسنده‌ای ناشناس استبداد به لحاظ ریشه‌شناختی به مبانی الهیاتی ارجاع داده می‌شود. نویسنده مقاله معتقد است منشأ سرپیچی ابلیس از سجده بر انسان، استبداد در رأی بوده است. او استبداد رأی را به حکم عقل مخالف با احکام الهی و دلیل آن را بریده شدن وحی و مصون نبودن انسان از سهو و نسیان می‌داند («مقاله مخصوص»، شمس، س ۱، ش ۴ (۲۸ شعبان ۱۳۲۶) ص ۳-۴).

تأثیر رویکرد اخلاقی بر استنباط عقلی را می‌توان در میان عثمانیان نیز جست‌وجو کرد. کواکبی استبداد را این‌گونه تعریف کرده است: «در اصطلاح سیاسیون مراد از استبداد تصرف کردن یک نفر یا جمعی است در حقوق ملتی بدون ترس بازخواست.» (عبدالرحمن کواکبی، طبایع الاستبداد، ترجمه عبدالحسین قاجار، به کوشش صادق سجادی (تهران: نشر تاریخ ایران، ۱۶، ۱۳۶۴). در این تعریف غلبه دیدگاه اخلاقی قابل کتمان نیست، چرا که استبداد نه به منزله ساختی سیاسی بلکه به مثابه ساختی از وجود انسان در نظر گرفته شده است. این رویکرد در علمای نجف دیده می‌شود. چنانکه قوچانی در دفاع از مشروطه، آن را به ساختی از وجود انسان تعمیم داده است. لذا حتی حاکمیتی با ساختار مشروطه و داشتن پارلمان و قانون نیز می‌توانست صفت استبداد را در واقع امر یدک بکشد (قوچانی، سیاست‌نامه آقانجفی قوچانی، ۳۷۴).

بنابراین، استبداد در مقام صفت و نه نظامی اجتماعی فهم شد که دارای اصولی فطری است. قوچانی استبداد را غریزه‌ای انسانی و اسلام را کنترل‌کننده و مشروط‌کننده آن می‌دانست. بدین ترتیب، نهاد اجتماعی و ساختارهای قانونی از منظر قوچانی در شکل‌گیری ساخت اجتماعی بسیار مهم ارزیابی شد. وی دو عامل عمده را در شکل‌گیری استبداد مؤثر می‌دانست: اول کنترل و تسلط عاملیت پادشاه بر دیگران و دوم نبود قوانین کنترل‌کننده در برابر شخص مستبد (همان، ۳۷۱). چنین رویکردی در میان مشروطه‌خواهان عثمانی نیز به چشم می‌خورد. چنانکه از نظر مدحت پاشا، استبداد حاکمیت عثمانی عدول از آموزه‌های شرعی و اسلام نمونه یک دین دموکراتیک بود (لوئیس ۱۳۷۲، ۲۲۵). مدحت پاشا و همفکران او نیز در جهت کاهش سطح عاملیت فردی در حاکمیت و بروز ساختار استبداد، خواهان توجه اسلام‌گرایان عثمانی به قانون و قانون‌گرایی بودند. وی بسیار کوشید قانون‌گرایی را در جهت تقویت مبانی اسلامی و برآمده از آن نشان دهد. از این رو، در تبیین نظرات خویش به تحلیل‌های روایی و قرآنی از جمله استناد به آیات «و امرهم شوری بینهم» و «شاورهم فی الامر» و مفهوم بیعت در سنت اسلامی روی آورد (حضرتی ۱۷۳، ۱۳۸۹).

بی‌توجهی به سنن اجتماعی و اسلامی

سومین عامل مهم و اساسی در تزلزل نظام اجتماعی، از دیدگاه علمای نجف، کم‌توجهی و بی‌مهری به سنن اجتماعی و اسلام بود. با اینکه از نگاه مکتب سامرا لزوماً حاکمیت مشروطه نمی‌توانست کاملاً مشروع شود و در شمار حکومت‌های غیرمشروع عادل محسوب می‌شد، لیکن بر استفاده از اسلام در نظام مشروطه به‌عنوان سطحی از سنت‌های موجود بومی تأکید گردید. ریشه این سطح‌بندی را می‌توان در تفکر اندیشمندان معاصر ترک نیز دنبال نمود. از جمله جلال نوری سنت را انتقال مناقب و فضایل از نسلی به نسل دیگر، نقطه وصل گذشته و حال و تداوم آنها تعریف می‌کرد. وی سنت را شرط تداوم و همبستگی هر جامعه تلقی می‌کرد. از این رو، ابداع آن را ناممکن و احیای سنت را کاری بسیار دشوار می‌دانست (نوری، ۱۹۱۷، ۲۳). از نظر مدحت پاشا و همگان وی، لازمه استمرار حیات سیاسی و اجتماعی دولت عثمانی، تداوم سنن اجتماعی اسلام و احکام آن بود. آنها تزلزل همبستگی اجتماعی حکومت عثمانی را ناشی از بی‌توجهی به این آموزه‌ها می‌دانستند (رئیس‌نیا، ۱۳۷۴، ۱۵۱). از این منظر از میان رفتن سنت‌ها در حکومت‌های استبدادی، چه در نوع مشروطه و چه در نوع شاهی مطلقه، به معنای تزلزل نظامات اجتماعی و چندپارگی فرهنگی و اجتماعی بود. این نگاه در نوشته‌های آقاجنقی قوچانی در باب مشروطه حقیقی و ربط آن با استبداد نفوس نیز مستتر است:

... پس استبداد در نفوس ذاتی است و چون عقلی که در انسان ودیعه الهیه بود، کافی نبود در منع و زجر نفس از مقتضیات خود، به عبارت اخری کافی نبود در استبدادات نفس و جلوگیری از او یا به جهت ضعف ادراکات عقول قبایح و محاسن اشیا را و یا به جهت عدم احداث دعوی قوی برای نفس از شوق و خوف لطفاً حضرت حق جل و علا این همه بعثت رسل و انزال کتب نمود تا به هدایت و وعد و وعید تخویف و تشویق این نفوس ایبه متفرعنه را رام کرده، رفتار و کردارشان از روی میزان و قوانین الهیه باشد تا فائز به خیر دنیوی و اخروی گردند. پس معلوم شد که اصل دین از زمان آدم تا حضرت خاتم مشروط و مقید نمودن نفوس بشری است که اقتضای طغیان و سرکشی و استبداد در فطرت آنان مخمر است به موازین و قوانین الهیه و چون کردار استبدادی که فطری نفوس است به ابداع قوه شهویه و غضبیه در آنها بالاخره راجع است به ظلم بر خود و بر غیر و مشروطه حقیقی که مقصود انبیا بود ممکن نیست احدی او را قائم کند، مگر حضرت قائم عجل الله فرجه (قوچانی، ۱۶۸-۱۶۹).

آقاجنقی دین را حقیقتی برای مقید و مشروط نمودن نفوس بشر می‌داند. لذا وجود دین و سنن برخاسته از آن را لازمه حفظ نظام اجتماعی و مولد گونه‌ای از همبستگی اجتماعی تلقی می‌کند. از منظر دیگر،

وجود نظام استبدادی به تضعیف نظام سنن دینی و اجتماعی و تزلزل بیضه اسلام و همبستگی اجتماعی در جهان اسلام منجر می‌شود. از این رو، آقاجفی قوچانی به‌رغم انکار آرمان‌گرایی مطلق و غیرممکن دانستن اجرای نظام مشروطیت حقیقی، بر آن است که بی‌توجهی به سنن اجتماعی که اتم آن در اسلام نهفته است، سبب تزلزل همبستگی اجتماعی مسلمانان در ایران و عثمانی شده است.

همبستگی اجتماعی در نگاه آقاجفی قوچانی

چنانکه گفته شد، آقاجفی قوچانی یکی از شارحان نظریات آخوند خراسانی در زمینه مشروطه محسوب می‌شود. بنابراین، فرضیات وی مؤید تفکرات آخوند خراسانی است. از این منظر می‌توان مفهوم همبستگی اجتماعی را، به‌عنوان مفهومی جامعه‌شناختی، نقطه مشترک اندیشه علمای اصولی نجف، از جمله آقاجفی قوچانی، تلقی کرد. دوران مشروطه به سبب ورود اندیشه‌های نوین به جوامع سنتی ایران و عثمانی از اهمیت بسیاری برخوردار است. همبستگی اجتماعی در جوامع سنتی ایران و عثمانی، تحت تأثیر تفکرات نوظهور، دچار تغییرات اساسی شد. مفاهیم جدید ساختارهای سیاسی و اجتماعی را درنوردید و در یکپارچگی ملل مذکور خلل وارد کرد.

بخشی از این روند به تغییر دیدگاه علما و اندیشمندان اجتماعی در باب مفهوم همبستگی اجتماعی مربوط می‌شود. آقاجفی قوچانی و هم‌عصران وی در حوزه نجف، در تلاش برای تبیین مفاهیم اسلامی در قالب نوین، سازماندهی نوینی از مفهوم همبستگی اجتماعی به دست دادند. مفهوم «بیضه اسلام» در این عصر بسیار کاربرد یافت که به‌منزله نوعی همبستگی اجتماعی بود. این مفهوم در معنای دین اسلام (حسینی ۱۴۲۶، ۳۱۷)، مجتمع اسلام (عیسی عاملی ۱۴۱۳، ۳۰)، جماعت مسلمانان (همان، ۳۵) و حوزه جغرافیایی اسلام و کشورهای اسلامی به کار می‌رفت (منتظری نجف‌آبادی ۱۴۰۹، ۳۹۵). وسعت و دامنه مفهوم بیضه اسلام به گونه‌ای بود که علمای نجف برای حفظ آن از مفاهیم و مؤلفه‌های دیگری نیز بهره بردند. احتمال می‌رود یکی از آبخورهای اصلی این تفکر در دیدگاه مکتب سامرا قانون اساسی عثمانی بوده باشد. قانون اساسی عثمانی در مشروطه اول دارای دوازده قسمت و یکصد و نوزده ماده بود. ماده اول تا هفتم این قانون به بسط مفهوم همبستگی اجتماعی در قالب یکپارچگی جغرافیایی عثمانی و حفظ و تعلق سلطنت در قالب نظام خلافت به سلطان عثمانی اختصاص دارد. براساس این مواد پادشاه عثمانی حامی دین اسلام، مقدس و غیرمسئول تلقی می‌شد (مدحت بی‌تا، ۳۵۵-۳۵۶). این دیدگاه در حقیقت مولد گونه‌ای از تفکر اتحاد اسلام بر پایه مکتب اصولی در شیعه و نظام خلافت در عثمانی شد. بازتعریف مفهوم بیضه اسلام در عصر مشروطه سبب گردید که مفاهیم و مؤلفه‌های جدیدی به آن افزوده شود.

مشروطه

اولین مؤلفه از اندیشه بیضه اسلام در عصر مشروطه مؤلفه مشروطیت است. در تعریفی که آخوند خراسانی از این مفهوم به دست داده و مورد تأیید قوچانی نیز هست، مشروطیت عبارت است از سازوکاری که ادارات سلطنتی و دوایر دولتی را تحدید می‌کند و آنها را به رعایت قوانین هر کشور فرا می‌خواند (خراسانی، ۲۴۶). همچنین در جایی دیگر آخوند مشروطیت را از قیود سلطنت ظالمه جابره می‌داند تا مگر از میزان ظلم و ستم کاسته شود (آخوند خراسانی، رمضان ۱، ۱۳۲۶-۲). در این تعریف قانون برآمده از مذهب رسمی هر کشور و اصول عقلی بشر تلقی شده است. در این رویکرد مشروطیت باعث احیای ملت و مزید قوت و سطوت هر دولت و وسعت هر مملکت و ریشه مساوات و حریت و برابری تلقی و تعبیر شده است (علی آقا، ش ۲۸ (۲۵ صفر ۱۳۲۷، ۲).

در حقیقت اندیشه مشروطیت در نظام فکری علمای نجف گونه‌ای از تحدید قدرت سیاسی در قالب نظام پارلمانی است. در این دیدگاه نظام پارلمانی روشی برای خروج از بن‌بست‌های اجتماعی و تحکیم بیضه اسلام و واپسین علاج امراض مزمنه مهلکه است (قوچانی، ۷۲).

به نظر می‌رسد آقاجفی و هم‌عصران او از میان علمای نجف بر این مسئله متفق بودند که نظام سیاسی شیعه به‌طور کلی در زمان غیبت از مشروعیت برخوردار نیست. لذا مشروطه و هر حاکمیتی در زمان غیبت نمی‌تواند شرعی باشد. بر این مبنا حکومت بر دو دسته کلی مشروعه و غیرمشروعه تقسیم می‌شود. حکومت مشروعه تنها از طرف معصومین قابلیت تحقق دارد که از جانب خداوند منصوب و منصوب هستند (خراسانی، ۲۰۷). لیکن حاکمیت غیرمشروعه خود به دو گونه متمایز می‌شود: اول سلطنت عادلانه که مباشر امور در آن عامه عقلا و جامعه مذهبی هستند و دوم سلطنت ظالمه که حاکمیتی از نوع خودسرانه و جابرانه تلقی می‌شود (قوچانی، سیاست‌نامه آقاجفی قوچانی، ۱۳۹).

عقل جمعی

دومین مؤلفه‌ای که در حفظ بیضه اسلام و همبستگی اجتماعی مسلمانان مورد اعتنا قرار گرفت، مفهوم عقل جمعی بود. ظاهراً زمینه اصلی به‌کارگیری عقل جمعی به مکتب سامرا و اصولیون متأخر مربوط است که عقل را به گونه‌ای مستقل در کنار نقل قرار دادند (میرموسوی، ۱۳۹۱، ۸۶-۱۲۰). در میان ایشان آخوند خراسانی عموماً از هیئت عقلا و عقل جمعی یا خرد زمانه نام برده است. از جمله در جایی می‌نویسد:

مجلسی که تأسیس آن برای رفع ظلم و اغاثه مظلوم و اعانت ملهوف و امر به معروف و نهی از منکر و تقویت ملت و دولت و حال رعیت و حفظ بیضه اسلام است، قطعاً و عقلاً و شرعاً و عرفاً

راجح بلکه واجب است و مخالف و معاند او مخالف شرع انور و مجادل با صاحب شریعت است (آخوند خراسانی، سیاست‌نامه خراسانی، ۲۱۵).

در مکتب سامرا مفهوم «عقول متعدده» نیز به کار رفته است. آخوند خراسانی عقول متعدده را بهتر از یک عقل واحد و اجماع عقول ناقصه را بهتر از یک عقل ناقص هواپرست بی‌رأدع دانسته است (همان، ۲۱۴-۲۱۵). در نگاه آقاجفی نیز که خود را حواری آخوند می‌خواند، (قوچانی، سیاست‌نامه آقاجفی قوچانی، ۳۷۵). بر این موضوع تأکید شده، با این تفاوت که او جنبه‌های اخلاقی و فلسفی را در تعیین جایگاه عقل دخالت داده است. از این منظر آزادی و حریت عقل موجب نابودی استبداد خواهد شد. او می‌نویسد: «... و گذشت که این هر دو (عقل و نفس اماره) در وجود متفاوت‌اند، به آزادی هر یک دیگری مقهور شود و خدا از ما به واسطه سفرای خود بلکه به حکم همین سفیر باطنی که عقل است، مقهوریت نفس را که اول مستبد است و مشروطه بودن آن را خواسته و آزادی عقل را نه به عکس.» (همان، ۲۵۲). از این رو، دخالت دادن علم اخلاق و فلسفه در دلالت‌های مکتب سامرا و گفتمان مشروطیت علمای نجف امری شایع و رایج بود. این امر در دیدگاه‌های ترویجی روزنامه شمس نیز دیده می‌شود. در مقاله‌ای از این روزنامه صراحتاً آمده است:

قانون اساسی و اصول مشروطیت برای تعیین وظایف انصاف و حق‌شناسی است. و تأسیس آن نیز از آثار انصاف و حق‌شناسی است. صفت انصاف و حق‌شناسی در هر کس یافت نشود باید او را بیگانه از عالم انسانیت دانست... تا مردم وظیفه انصاف را نشناسند و به مقتضای آن عمل نکنند آثار ظلم محو نمی‌گردد و مساوات و حریت دست نمی‌دهد («قانون اساسی و اصول مشروطیت»، شمس، ش ۶ (۱ رمضان ۱۳۲۷، ۴-۵).

ظاهراً این رویکرد در فلسفه اخلاقی شیعه بنیان داشت که عموماً ساختار سیاسی و اجتماعی را مانند نظام اخلاق فردی تجزیه و تحلیل می‌کرد. تأکید بر جمع عقلا و تشبیه نظام فاسد اجتماعی به قوای غضب و شهوت از نشانه‌های اصلی این ساختار فکری بود، گونه‌ای از فرضیه اخلاقی که با ادغام مفاهیم فلسفه وحدت وجودی و تا حدودی اشراق افلاطونی در تلاش بود صورت نوینی از الگوی اخلاقی به دست دهد. از منظر این دیدگاه، انسان به واسطه قوای درونی خویش از حرکت به سوی تعالی باز می‌ماند. شهوت و غضب و وهم سه قوه اصلی بدن هستند که وظیفه اصلیشان کمک به قوه عقل است. در صورتی که هر کدام از این قوا از فرمان عقل سرپیچی کنند، روح انسان توانایی خود برای تعالی اخلاقی را از دست خواهد داد. در این وضعیت قوای اصلی انسان مأمّن افعال پلید خواهد شد. قوه شهوت خود را در گناهان جنسی و شکمی خواهد انداخت و قوه غضب به شکل ترس و تهور جلوه‌گر خواهد شد. در

صورت تبعیت قوا از عقل، ملکه عفت در قوه شهوت و ملکه شجاعت در قوه غضب و سرانجام صفت حکمت در عقل شکل خواهد گرفت. قوچانی بر این اساس لفظ مشروطه را برای نفس دانسته است؛ در صورتی که شهواتِ سلطان جابر مقید و مشروط به قوانین گردد، تقلیل تعدیات و تأمین بلاد و اشاعه عدل و داد محقق می‌شود (قوچانی، سیاست‌نامه آقاجفی قوچانی، ۱۷۰).

حریت و مساوات

سومین مؤلفه شایع در سیر فکری علمای نجف در باب مشروطه، آزادی و حریت است. چنانکه گذشت، تفکر و اندیشه اخلاقی و فلسفی علمای نجف در این زمینه متأثر از اخلاق فلسفی شیعه بود و عموماً از چارچوب اخلاقی مورد نظر برای تعاریف نوین استفاده می‌کرد. آقاجفی قوچانی در سیاست‌نامه صریحاً در باب حریت می‌نویسد:

... مملکت بدن انسانی و طبیعت آدمیزاد یا در تحت احکام استبدادیه نفس خواهد درآمد یا آزادی عقل کارفرما خواهد شد. از این رو، بالضروره افراد انسان مختلف خواهند بود در آزادی عقل و عدم آزادی او... ولیکن به خلاف آن که عقلش آزاد است چه بدیهی است که گول حیل او (نفس) را نخواهد خورد و تا آخر نفس با او در جدال است. پس جدال احرار با اهل استبداد در واقع جدال عقل است با نفس و جهاد با نفس جهاد اکبر است و در واقع امر به معروف و نهی از منکر و در واقع هدایت کردن به صراط المستقیم است نسبت به عقل و گمراه کردن و به ضلالت انداختن است از طرف نفس (همان، ۲۵۲-۲۵۴).

به نظر می‌رسد دیدگاه آقاجفی و همفکران وی مبنی بر گسترش الگوی آزادی فردی به آزادی اجتماعی باشد. آزادی در این نگاه تنها متعلق به عقل و صفتی در جهت اعمال اراده عقلانی معنا شده است. بنابراین، به دلیل به رسمیت شناخته شدن عقول متعدده در مبانی فکری آخوند و شاگردان وی از جمله آقاجفی قوچانی، می‌توان استدلال نمود که حریت و آزادی اجتماعی تنها در حاکمیتی مبتنی بر اشتراط نفسانی (به معنای اجتماعی آن) میسر است. چنانچه قوچانی در مباحثه با مخالفان مشروطه صراحتاً اعلام می‌نماید که به صرف اعمال ساختار مشروطه در کشور نمی‌توان آمیدی به اصلاح داشت (همان، ۳۷۴). این معنا در نوع کاربست اجتماعی آزادی و ربط آن با مفهوم مشروطه نیز به چشم می‌خورد. قوچانی معتقد است علت اینکه اساس مشروطیت را بر سه پایه حریت عقل، لسان و قلم نهاده‌اند این است که زبان و قلم مظهر و آلت عقل هستند (همان، ۱۷۰).

مؤلفه چهارم مساوات است که در حقیقت یکی از پایه‌های مشروطیت قلمداد می‌شد. بنا بر تعریفی که در روزنامه شمس آمده «برابری و مساوات یعنی تمامی آنچه به زندگانی عمومی و امنیت مطلقه مربوط

است باید به‌طور مساوات به مقام اجرا درآید بدون فرق تفاوت رعایت طرف شخصیات و اعتبارات... که باید عموماً در نظر عادلانه محاکم و محاکمات مساوی و یکسان باشند.» («آزادی و مساوات»، شمس، ش ۷ (۱۰ رمضان ۱۳۲۷). این مفهوم بعدها در سخنان علمای نجف بازتاب یافت. قوچانی ضمن نقل تلگرافی از آخوند خراسانی، عدالت و مساوات در همه امور حسبیه را به شرع اقرب از استبداد دانست (قوچانی، سیاست‌نامه آقاجفی قوچانی، ۱۳۷).

نتیجه‌گیری

از اواخر قرن نوزدهم، با شدت گرفتن ورود اندیشه‌های متجددانه به ایران و عثمانی، اندیشمندان دو ملت درصدد فهم چارچوب‌های مفاهیم نوین برآمدند. هدف عمده متفکران دو کشور سازماندهی نوین مفاهیم همبستگی و وحدت اجتماعی در جامعه خویش بود. با وجود این، به دلیل موانع ساختاری و فردی در درون حاکمیت‌های ایران و عثمانی، تحولات تحول خواهانه با شورش اجتماعی و تزلزل ساختار قدرت و همبستگی اجتماعی همراه شد. از جمله متفکران پیشگام در این عرصه علمای نجف بودند که به دلیل حضور در خاک عثمانی، به‌عنوان حلقه واسطه، در ظهور و فهم بخشی از اندیشه‌های متجددانه نقش داشتند. یکی از این علما آقاجفی قوچانی از شاگردان آخوند خراسانی و از اعضای برجسته مکتب اصولی سامرا بود. وی از همان سنین کودکی به حلقه‌های دروس حوزوی ایران در اصفهان و سپس نجف راه یافت. او در دوران بیست ساله حضور در نجف، ذهن عقلی و شور عرفانی را در هم آمیخت و ملغمه‌ای از تفکرات سنتی و نوین را به وجود آورد. وی در جریان مشروطه ایران و عثمانی در نجف حضور داشت و از نزدیک شاهد گسترش جنبش مشروطه در ایران و عثمانی بود. بنابراین، فهم تفکرات وی در باب مشروطه می‌تواند روند انتقال مفاهیم نوین از عثمانی به ایران را نشان دهد. در میان طیف وسیع اندیشه‌های او در این باب می‌توان به مفهوم بیضه اسلام اشاره کرد که در واقع روایتگر گونه‌ای از همبستگی اجتماعی است. آقاجفی، مانند هم‌تایان عثمانی تبار خویش از جمله مدحت پاشا و جلال نوری، استبداد سیاسی و اجتماعی و بی‌توجهی به سنن اسلامی را از مهم‌ترین عوامل تضعیف همبستگی اجتماعی یا بیضه اسلام می‌دانست. وی در این زمینه بیشتر با استاد خود آخوند خراسانی هم‌رأی است. از این رو، اغلب از رهگذر تشریح و توضیح نظریات آخوند به بیان تفکرات خود می‌پردازد. وی چهار مولفه اصلی مشروطه، عقل جمعی، حریت و مساوات را اساس و پایه احیا و حفظ بیضه اسلام می‌داند و بر آن است گونه‌ای از الگوی اخلاق فلسفی را در چارچوب اجتماعی عرضه دارد. بر این اساس، مشروطه از منظر وی دارای مفهومی اخلاقی است که در برابر استبداد قرار می‌گیرد. مشروطه از منظر قوچانی به قید و بند اخلاقی و اشتراط نفسانی اشاره دارد، در حالی که استبداد با رها و یله بودن نفس در پیوند است.

بر این اساس، در قید و بند نفسانی است که عقل مجال تفکر و اندیشه می‌یابد و می‌تواند در ساحت اجتماعی ظهور و بروز یابد. از این رو، جایگاه عقل جمعی والاتر از عقل ناقص یک تن است، چرا که قید مشروطیت را در خود مستتر دارد. حریت و مساوات هم تنها در چنین زمینه‌ای قابل فهم هستند و از شعبه‌های آزادی عقل محسوب می‌شوند.

References

- “Constitutional Law and Principles of Constitutionalism”. šams, Vol. 2, No. 6, 22 February 1909, pp. 4-8.
- “Freedom and Equality”, šams, Vol. 2, No. 7, 25 September 1909, pp. 3-5.
- “Special Article”. šams, Vol. 1, No. 4, 25 September 1908, pp. 3-6.
- ‘Āmelī, Yasīn ‘īsā. Al-īṣṭilāḥāt ul-Fiqhīyyah fī al-Rīsalah al-‘Āmelī, Beirut: Dār aul-Bīlaḡa Lil Ṭaba‘a wa al-Našr, 1993.
- Abadian, Hossein. Old concepts and new thought, Tehran: Kavīr, 2018.
- Āḡūnd ḡorāsānī, Moḡammad Kāzem. “ šūrāt-e Noṭq-e Ḥazrat Āyatollāh ḡorāsānī “, šams, p. 1, p. 6, 8 October 1908, p. 1-3.
- Āḡūnd ḡorāsānī, Moḡammad Kāzem. Sīyāsāt-Nāmeḡ-ye ḡorāsānī, Mohsen Kadivar, Tehran: Kovīr, 2015.
- Ali Agha, Haji Mirza. “Al-‘Ašr al-ḡadīd wa Ḥīwat ul-Omam fī al-Dastūr”, Shams, Vol. 1, 18 March 1909, Vol. 28, pp. 1-3.
- Amanpour Qaraei, Iraj. “Looking at the life of Aghanajafi Quchani and his grave”, Mashkoh, Vol. 49, 2014, pp. 171-186.
- Astrābadī, Mīrdāmād, Moḡammad Bāḡer Ḥosseīnī. šārī’ ul-Najāh Fī Aḡkām ul-‘ībādāt, Qom: Institute of Islamic Jurisprudence on the Religion of Ahl al-Bayt (AS), 2005.
- Fragner, Bert G. Persische memoirenliteratur als Quelle Zur Neueren Geschichte Irans, translated by Majid Jalilvand Rezaei, Tehran: Scientific and Cultural Publication, 1998.
- Giddens, Anthony. Sociology, translated by Manouchehr Sabouri, Tehran: Ney Publications, 2008.
- Hazrati, Hassan. Ottoman Constitution, Tehran: Institute of Islamic History, 2010.
- Iranskii, Pavlovich Mikhail. Three articles about Iran’s constitutional revolution, translated by M. Hoshyar, Tehran: Pocket books joint stock Company, 1938.
- Kawakibi, Abd al-Rahman. Ṭabāyī’ ul-īstebdād, translated by Abdul Hossein Qajar, with the effort of Sadegh Sajjadi, Tehran: History of Iran, 1985.
- Lewis, Bernard. The emergence of modern TURKEY, translated by Mohsen Ali Sobhani, Tehran: Nāšer , 1993.

- Medhat, Ahmed. S. Revolution, Istanbul: 'Amera House Calendar, n.d.
- Mirmusavi, Seyyed Ali. Islam, tradition and modern government, Tehran: Ney, 2011.
- Montazeri Najafabadi, Hossein Ali. Basis of jurisprudence of Islamic government, translated by Salavati, Qom: Keihān Institute, 1989.
- Naqibzadeh, Ahmad. "Re-reading the order arising from the Westphalian Treaties", Law and Political Science, Vol. 65, 2013, pp. 178-214.
- Nori, Jalal. Harbeden Soukre Turkleri, Yoksalte Lem, Constantinople: ĵamīat Library C, 1917.
- Quchani, Mohammad Hassan. Sīyāhat-e šarq, by Ramzan Ali Shakeri, Tehran: Amīr Kabīr, 1983.
- Quchani, Mohammad Hassan. Sīyāsāt-Nāmeḥ-e Āqānaĵafī Qūchānī, edited by Ramzan Ali Shakeri, Tehran: Kavīr, 2013.
- Raisnia, Rahim. Iran and Ottomans at the begining of the 20th century, Tabriz: Sotoūdeh Publications, 1995.
- Shakeri, Ramazan Ali. Atrāknāmeḥ or comprehensive history of Qochān, Tehran: Amīr kabīr, 1986.
- Tabatabaei, Javad. Rule of Law, Tabriz: Sotoūdeh, 2016.
- Taghizadeh, Seyyed Hasan. History of Iran's Constitutional Revolution, by Azizullah Alizadeh, Tehran: Ferdoūs, 1989.
- Zakir Hossein, Abdul Rahim. Iran's political press in the era of constitutionalism, Tehran: University of Tehran, 1990.